

УДК 070.449.8(477)

Ольга Михайлюта**ІСТОРІЯ КАРИКАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ**

У статті розглядається історія появи карикатури на шпальтах перших українських журналів, що виходили на території України. Досліджується історія української карикатури у пресі, визначаються теми карикатур. Автор вивчає особливості карикатури як художньої публіцистичної складової журналу.

Ключові слова: карикатура, історія української журналістики, гумористичні й сатиричні журнали.

В статье рассматривается история появления карикатуры на страницах первых украинских журналов, выходивших на территории современной Украины. Исследуется история украинской карикатуры в прессе, определяются темы карикатур. Автор изучает особенности карикатуры как художественной публицистической составляющей журнала.

Ключевые слова: карикатура, история украинской журналистики, юмористические и сатирические журналы.

This paper reviews the emergence of the first cartoons in the pages of the first Ukrainian magazine that came out in the territory of modern Ukraine. We study the history of Ukrainian cartoons in print, first defined themes cartoons. By studying the features of journalistic caricature art as part of the magazine.

Key words: cartoon, history of Ukrainian journalism, humorous and satirical magazines.

Карикатура — популярна складова сучасних українських інформаційно-аналітичних журналів. Її історія в контексті історії української преси досліджена частково, науково карикатура осмислювалась з позиції образотворчого мистецтва, втім не дуже повно. Що ж до комунікаційного і публіцистичного значення карикатури, то воно не привертало уваги українських науковців. Журналістикознавці вивчали становлення і розвиток карикатури в контексті вивчення історії сатиричної преси. Історію карикатур у пресі вивчали Н. Сидоренко, О. Хобта, Л. Сніцарчук. Історія карикатури досліджена мистецтво-

знавцями як різновид графіки, ґрунтовних праць стосовно історії карикатури як частини наповнення журнальних видань немає. У статті простежується становлення карикатури як частини розважального контенту друкованої преси, саме як самостійного жанру на сторінках преси (карикатура може бути ілюстрацією до матеріалу, тоді вона має розглядатись у контексті статті). Узагальнення історії появи карикатур зроблено на міждисциплінарному рівні, враховуючи історію української журналістики та українського живопису.

Об'єкт дослідження — сатиричні журнали кінця XIX початку XX століття.

Предмет — історія карикатури у пресі, що виходила друком на території України.

Мета роботи — простежити історію появи перших карикатур у пресі, зокрема в журналах, визначити характерні особливості карикатури як складової частини друкованої преси.

Поняття «карикатура» (іт. *caricatura* — перебільшення) — відображення дійсності у спотвореному вигляді, твір, який порушує звичне співвідношення компонентів зображуваного об'єкта, применшуючи або перебільшуючи певні риси з метою їх висміювання. Це сатиричне чи гумористичне зображення, що дає критичну оцінку певним суспільно-політичним явищам, подіям чи конкретним особам. Була відома ще в античності, набрала великого поширення в епохи революційних подій і особливо розвинулася в наш час. Використовує несподівані смішні ситуації і зіставлення, прийоми комічного і загострення, вдається до гротескового перебільшення. Має широкий діапазон зображувальних засобів: від нещадної гострої сатири до веселого добродушного гумору, від виразного штриха до різкого шаржу [3, 101–102]. Широкою є сфера впливу карикатури. Газетна чи журнальна карикатура — яскравий графічний або словесний твір на злободенну тему, який в сконцентрованій формі несе глибокий зміст. Його специфічною особливістю є надзвичайна гострота постановки проблеми, чіткість суспільно-політичної позиції, високий ступінь художнього узагальнення. Карикатура певною мірою є родоначальницею об'єктивного мистецтва. Люди первісного суспільства захоплювали в зображеннях найбільш важливе, нехтуючи другорядним (як і карикатура) [11, 2]. У сучасному розумінні карикатура зародилась у часи розквіту грецького мистецтва, коли була відкрита гармонія людського

тіла. Перші журнали, повністю присвячені карикатурі, з'являються у Європі, найперший — у Англії з 1841 «Punch», потім відомі журнали у Франції «Sa Caricature», у Німеччині «Die Fliegende Blätter».

Історія української карикатури тісно переплітається з історією іноземної карикатури, адже поява першої друкованої преси на території України відбулася в час, коли її територія була в складі двох імперій. Скажімо, у Російській імперії в кінці XVII століття з'являються так звані лубочні народні малюнки. Вони почали виходити під впливом занесених через Польщу німецьких листків. Їх розповсюджували до 1850 року майже без цензури [11]. Але лубочні картинки були листівками, не журналами. Художники картинок малювали сатиричні зображення чорта і смерті, різних, як пише А. Шви́ров, «безглузких персон», висміювали класи суспільства, сварливих жінок і п'яниць та п'янство і обжорство як явище. У так звані «допетровські часи» лубочні картинки та ікони були в Російській імперії головною прикрасою будинків багатців [10, 12]. У 1910-х роках інтерес до лубка спалахнув з новою силою, але вже не в народі, а серед художників. Як пише Б. Соколов, народні картинки надихали художників М. Ларіонова, П. Кончаловського, В. Кандинського, як частина наївного мистецтва, що носить універсальний характер.

Першим російським ілюстрованим сатиричним журналом з карикатурами вважається «Журнал карикатур на 1808, в особах» А. Г. Венеціанова [1]. Як визначив А. Айнутдинов, карикатура синкретично увійшла в область сатиричної журналістики Росії (і не тільки сатиричної), в мистецтво графіки, часто несучи в собі соціально-політичний підтекст, черпаючи сюжети з реального життя. Так вона спілкувалася зі своєю аудиторією, розповідала читачам журналів (надалі альбомів дворянської інтелігенції, «летючих листків», різноманітних альманахів, газет, збірників та ін.) в іронічній, сатиричній візуальній формі про навколишню російську дійсність.

Першим російським сатиричним журналом дослідник А. Шви́ров називає інше видання — «Весельчак» 1857 року. Як зазначає дослідниця Санкт-Петербурзького університету Л. Громова — російська гумористична журналістика зародилась у час просвітництва епохи Катерини, пережила розквіт в умовах лібералізації суспільства у другій половині XIX ст. «Весельчак» виходив у Петербурзі щотижня з 1858 по 1859 р [11]. Як пише Л. Громова, цей журнал був цікавим не лише

невибагливій публіці, але й інтелігентним читачам талановитими текстами та ілюстраціями, зверненістю до соціальних проблем [4]. У 1859-першій половині 1860-х р. в Петербурзі з'являється вже цілий ряд щотижневих гумористичних та сатиричних журналів з карикатурами: «Арлекин» (1859), «Гудок» (1859), «Искра» (1859–1873), «Гудок» (1862–1863), «Заноза» (1863–1865), «Оса» (1863–1865), «Будильник» (1865–1871, потім у Москві 1873).

Перші гумористичні і сатиричні зображення в Україні зустрічались в образотворчому мистецтві і до преси не мали стосунку. Якщо в Росії появі карикатур передували лубочні картинки та сатиричні зображення на зворотах ікон, то в українському мистецтві карикатура розвивалась дещо по-іншому. Тодішні сатиричні й гумористичні малюнки з'являлись не лише в народних іконах, а й в інших жанрах образотворчого мистецтва. Український мистецтвознавець П. Жолтовський зазначає, що сатиричний жанр живопису XVII–XVIII ст. охоплювала світська народна картина (вищий і найоригінальніший вид народного малярства в Україні) [8, 290]. Гротескові й сатиричні образи українського іконопису XVII–XVIII ст. пов'язані з творами народних малярів, їх майже нема у художників-професіоналів. Втім, народні художники створювали картини й інших жанрів. Сатиричні і гротескові образи зустрічаються у композиція «Козака-бандуриста». П. Жолтовський наводить приклади характерних сатиричних картин в першій чверті XIX ст. «З ляхом розмова» — поруч з традиційною постаттю козака-бандуриста зображено панка-поляка з потворним обличчям, довгим качиним носом, розтягненим до вух ротом, який улесливо частує козака горілкою. Благородний образ козака протиставляється пану-кріпоснику. Передумовами появи вітчизняних карикатур була і творчість дяків. Тодішні сільські дяки власноруч переписували й ілюстрували книги. Для тих зображень характерний наївний комізм [7]. Зокрема, віднайдена ілюстрація XVIII сторіччя до біблійної легенди про кита та Іону-пророку. Чудо-риба-кит виглядає на малюнку як звичайна щука. Також сатиричні портрети прикрашали рукопис літопису С. Величка, що складався на межі XVII–XVIII ст. В основі малюнків лежить загальноприйнятий тоді тип репрезентативного портрету. Проте в деякі з цих зображень внесено сатиричні риси — таким є портрет Юрія Хмельницького, Івана Виговського. Гетьмана Петра Дорошенка зображено в штучній позі з величезною

булавою. Подальший розвиток реалізму лише сприяв внесенню народних сатиричних ноток у живопис та графіку.

Повноцінні масові сатирично-гумористичні часописи в Україні зародились у той же період, що й російські. Цьому сприяло суспільно-політичне становище. Першим сатиричним журналом був «Харківський Демокрит» 1816 року. Першим журналом з карикатурами був рукописний часопис «Клепайло» 1863 р., який видавав А. Вахнянин (пізніше він заснував товариство «Просвіта» у Львові). Водночас О. Партицький видавав рукописний сатирично-гумористичний часопис «Гомін» («Фірман», «Жельман»). Журнал «Фірман» містив багато ілюстрацій — карикатур [6]. У цей же час у Львові виходив гумористичний часопис «Відьма» (видавець невідомий). З 1863 р. до 1886 р. у Відні (редактор Й. Ливчак) виходить москвофільський політично-сатиричний журнал «Страхопуд». 1864 р. у Львові вийшов один номер часопису «Дуля». 1869 р. у Коломиї вийшло 6 чисел часопису «Кропило». С. Єфремов згадує у своїй статті карикатури Т. Шевченка. Він описує сатиричний малюнок: «Міністр народної освіти сірою солдатською шинелею застує світ сонця убогій селянській хатині». Це карикатура на становище народної просвіти, ілюстрація до позиції російського міністерства народної просвіти (цю карикатуру С. Єфремов бачить актуальною і у свій час, хоча минуло півстоліття).

Валуєвський циркуляр 1863 року був причиною видання рукописних варіантів сатиричної преси. Нова хвиля появи сатиричних видань почалась після маніфесту Миколи II 1905 року. З'явилась низка сатирично-гумористичних часописів «Комар», «Дзеркало», «Жало». Сатиричні видання активно з'являлись у період першої світової війни. 1917 р. «Гедз», «Реп'яхи», «Будяк».

Як зазначає О. Хобта, історія національного друку ніколи не залишалась без сатиричних і гумористичних видань. Журналістика розвивалась у кількох напрямках — інформаційно-хронікальному, науково-літературному, сатирично-гумористичному. 1910–1920 роки стали плідними для одеської періодики, де найбільше з'являлось сатирично-гумористичних видань, які в свою чергу популяризували карикатуру. Там почали виникати центральні майстерні для виготовлення цинкографічних кліше, поширення малюнків, витравлених на цинку або гравірованих на дереві піднесло мистецьку і технічну якість карикатури в Одесі [12]. В Одесі цим займалось ЦкРОСТА, ця ж установа

запропонувала «вікна сатири», принцип яких творчо запозичений від «Окон сатири РОСТА», очолюваних В. Маяковським у Москві. Цікаво, що з появою карикатури такий жанр як лубок не зник. Пізніше, за часів СРСР, з'явився так званий «радянський лубок» — професійні художники виконували картинки з текстом для масового відтворення, головна мета цього лубка — агітація і пропаганда. Тематичні групи радянського лубка — події революції, громадянська та друга світова війна, портрети вождів, колективізація, індустріалізація, становище радянської жінки, просвітницька діяльність [5, 6]. Суттєва ознака лубка — текст, що пояснює і розкриває зміст художнього зображення, яскрава декоративність. Карикатури у свою чергу можуть бути і без тексту — це демонструє високу майстерність художника. Як писав дослідник становлення української сатири В. Хмурий, сатиричний малюнок має бути лаконічним і водночас зрозумілим, подавати сюжет так виразно й карикатурно опукло, щоб він не потребував пояснення текстом, бо тоді він виграє на силі впливу через раптовість, зосередженість впливових чинників у гострій формі [13]. У другому десятиріччі ХХ століття в Одесі вийшло понад 20 сатирично-гумористичних видань: «Волна» (1910), «Одесская пчёлка» (1909–1912), «Крокодил» (1911), «Одесская копейка» та інші. Серед усіх жанрових форм зображальних публікацій найбільш популярними були карикатура, портретний і рекламний малюнок, ілюстрація, фотопортрет. О. Хобта влучно зазначає, що розквіт карикатури був закономірним явищем у час війни та революції, адже карикатура — найдієвіший засіб боротьби, що набув в одеських сатирично-гумористичних виданнях нових композиційних та семантичних елементів.

У Києві найбільше сатирично-гумористичних журналів виходило на початку ХХ століття протягом 1906, 1910, 1911, 1913, 1917 років. Дослідники становлення київської преси Н. Сидоренко та А. Волобуєва об'єднують сатирично-гумористичні часописи в окрему підгрупу в групі мистецьких журналів (таких, що стосуються мистецтва, відображення дійсності в художніх образах) [2, 63]. На початок ХХ століття в Києві виходило 38 сатирично-гумористичних журналів. Із усіх журналів лише чотири часописи виходили українською мовою «Шершень» (1906), «Хрін» (1908), «Гедз» (1917), «Будяк» (1917). У них друкувалась велика кількість карикатур, у замітках критикувались різні явища і негативи суспільства, багато статей мали суто розважальний

характер. Д. Григораш у довіднику «Журналістика у термінах і виразах» зазначає, що радянська карикатура на сторінках преси — гостра зброя політичної агітації, важлива форма суспільно-політичної і побутової сатири. Автор наводить вислів О. Горького, що карикатура — соціально-значуще і найбільш корисне мистецтво. Прийоми і засоби карикатури сприяють об'єктивній оцінці життєвих фактів і явищ, їх глибокій типізації.

Як приклад журналу з карикатурами використаємо видання «Шершень». Він почав виходити 1906 року. Публіцист і критик С. Єфремов критично оцінює контент часопису. Він пише: «Життя — великий гуморист і своїми повсякчасними суперечностями дає багатющий матеріал для сатири. Та тільки сатирика в нас нема, щоб той матеріал використав і, зібравши його у фокусі свого творчого духу, вразив до живого оспалі в душі. Шершні та інша дрібна комаха до цього не здатні» [9, 112]. Дослідник В. Хмурий позитивно оцінює журнал «Шершень»: «незважаючи на хиби і бідність української сатиричної графіки, “Шершень” був радісним явищем в українській культурі» [13]. Дослідник пояснює, що значних і оригінальних художників-графіків на Україні тоді ще не було.

Нами було розглянуто перший рік випуску журналу «Шершень» — 1906 рік (26 номерів). «Шершень» — український тижневик сатирично-гумористичний. Тижневик з малюнками і карикатурами на громадські й політичні теми, на взірць столичних сатиричних журналів». Видавець — В. Лозинський. Художники: І. Бурячок, Ф. Красицький, В. Різниченко, В. Тіхачек, М. Яковлев (Косин) і «иничи». У кожному номері на обкладинці й на остатньому аркуші — малюнок або карикатура. На сторінках, крім великих ілюстрацій, зображені птахи, комахи. Журнал — різнокольоровий (червоний з чорним, синім). В журналах — 1 малюнок, а інші зображення — карикатури (4–6 у номері). Теми карикатур — проблеми культури, соціально-політичних процесів. Цікавою є карикатура-алюзія на картини Тараса Шевченка «Прокидайтесь!» (зображення нагадує живописний стиль Кобзаря). Художники сатирично відображають політичне становище, культурне і національне. Практично всі теми карикатур на політичні теми, побутові, культурні, що цікаво, є актуальними і в наш час.

Можемо констатувати, що перші українські карикатури спочатку (XVII ст.) з'явилися у народному мистецтві — малярстві, пізніше —

передвісниками газетних карикатур були лубки (комічні зображення з текстом), далі цим художнім засобом відображення дійсності почали користуватись професійні художники (початок ХХ століття). Перша українська преса, зокрема журнали, активно застосовувала карикатуру на своїх шпальтах. Це давало змогу засобами гумору і сатири дати оцінку негативним явищам суспільства, висміяти їх, засудити, показати ставлення редакції журналу. Особливо популярною карикатура ставала у неспокійний час громадсько-політичного життя, оскільки засоби карикатури дієві завдяки художній формі й водночас прості для розуміння читачів. Художники-графіки створювали роботи на різні теми — національного самовизначення, соціальні, політичні, побутові. Таким чином, карикатура реагувала на всі події у зображальній гумористичній чи сатиричній формі. На прикладі популярного одного із перших сатиричних журналів того часу «Шершень» помітні характерні особливості цього публіцистичного жанру. На початку свого становлення у пресі карикатура займала вагоме місце — усі випуски сатиричного журналу містили карикатури, перша сторінка — завжди була з карикатурою. Дослідники історії української преси по-різному оцінювали «Шершень», однак якою б не була художня цінність часопису, журнал є літописом свого часу, основою для розвитку подальшої української сатиричної преси, зокрема карикатури, як самостійного публіцистичного жанру. Дослідження цього часопису ще потребує нових наукових розвідок з позицій соціальних комунікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Айнутдинов А.* Социально-политический характер проблемной графики в России : первые русские карикатуры и сатирические иллюстрации в периодических изданиях первой четверти XIX века [Електронний ресурс] / А. Айнутдинов. — Режим доступу : [http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0009\(03-04_2008\)&xsl=showArticle.xslt&id=a03&doc=../content.jsp](http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0009(03-04_2008)&xsl=showArticle.xslt&id=a03&doc=../content.jsp)
2. *Волобуєва А.* Формування преси Києва (1835–1918) / Анастасія Волобуєва, Наталія Сидоренко. — К. : Темпора, 2011. — 208 с.
3. *Григораш Д. С.* Журналістика у термінах і виразах / Д. С. Григораш. — Л. : Вища школа. Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1974. — 293 с.
4. *Громова Л.* Юмористические и сатирические издания в социокультурном пространстве России XIX в. / Л. Громова // Журналистика в 2012 году : социальная миссия и профессия : сборник материалов международн. науч.-практ. конф. — М., 2013. — С. 234–240.

5. *Донець О.* Радянський лубок із фондів національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (1923–1958) : Каталог / Олена Донець ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К., 2006. — 162 с.
6. *Животко А.* Історія української преси / Аркадій Животко ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 1999. — 398 с.
7. *Жолтовський П.* Початки українського шаржу та карикатури / Павло Жолтовський // Жовтень. — 1970. — № 3. — С. 120–121.
8. *Жолтовський П.* Український живопис XVII–XVIII ст. / Павло Жолтовський. — К. : Наукова думка, 1978. — 327 с.
9. *Єфремов С.* Відгуки з життя та письменства / С. Єфремов // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / уклад. М. Н. Сидоренко, О. І. Сидоренко. — К. : Дослідницький центр історії української преси, 1999. — 448 с.
10. *Соколов Б.* Художественный язык русского лубка / Б. М. Соколов. — М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 264 с.
11. *Швыров А.* Иллюстрированная история карикатуры с древнейших времен до наших дней / А. В. Швыров. — С.-Петербург : Типография П. О. Пантелеева, 1903. — 134 с.
12. *Хобта О.* Особливості Одеської газетної карикатури 1910–1920 рр. / Олена Хобта // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Л., 2003. — Вип. 11. — С. 583–585.
13. *Хмурий В.* Образотворча сатира 1905 року / В. Хмурий // Всесвіт. — 1925. — № 22–23. — С. 12–14.

Одержана 12.03.2014